

Associacionisme i mobilització dels boters: Catalunya, 1871-1887

Ramon Arnabat*
(ISOCAC-URV)

Resum

Aquest text segueix la trajectòria associativa i mobilitzadora dels boters catalans durant el període que va de 1871 a 1887. Pretenem anar més enllà d'una mera descripció de l'evolució organitzativa del sindicat de l'ofici dels boters i endinsar-nos en els aspectes econòmics, socials i culturals del sector que en condicionen la sociabilitat i la mobilització. Les fonts utilitzades en aquest treball són, bàsicament, dues: la documentació generada per la Federació i les seccions locals dels boters i la premsa de l'època, que reflecteixen l'activitat associativa i mobilitzadora dels boters.

Paraules clau: boters, associacionisme, sindicalisme, mobilització social, moviment obrer, sociabilitat.

Abstract

This text follows the path of Catalan coopers' associations and mobilization during the period from 1871 to 1887. We intend to go beyond a mere description of the organizational evolution of the coopers' trade union to enter into the economic, social and cultural sector that affected their sociability and their mobilization. The sources used in this work are basically two: the documents generated by the Federation of Coopers and local branches of the barrel makers' union; and the press of the time which reflects the associative activity and mobilization of coopers.

Keywords: coopers, associations, trade unions, social mobilization, labour movement, sociability.

* Professor de la Universitat Rovira i Virgili (ramon.arnabat@urv.cat).
Rebut: 20-II-2014. Avaluat: 24-VI-2014. Versió definitiva: 22-VII-2014.

Aquest text segueix la trajectòria associativa i mobilitzadora dels boters catalans durant el període que va de 1871 a 1887.¹ Pretenem fer un seguiment i una anàlisi de l'evolució organitzativa del sindicat de l'ofici dels boters a Catalunya entre 1871 i 1887 i endinsar-nos en els aspectes econòmics, socials i culturals del sector que en condicionen la organització sindical i la mobilització (Thompson 1977; Hobsbawm 1975, 1979 i 1989; Jones 1989 i 1993; Álvarez Junco i Pérez Ledesma 1982; Gabriel 1985 i 1988; Pérez Ledesma 1988-1989; Romero 2005). Les fonts utilitzades en aquest treball són, bàsicament, dues: la documentació generada per la Federació i les seccions locals dels boters i la premsa de l'època, que reflecteixen l'activitat associativa i mobilitzadora dels boters.

Els boters al darrer terç del segle XIX: una aristocràcia obrera

Durant la segona meitat del segle XIX i fins a l'arribada de la fil·loxera, l'activitat vitivinícola prengué una gran embranzida al Penedès (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf) i al Camp de Tarragona (Alt Camp, Baix Camp i Tarragonès). La fabricació i comercialització de vins i aiguardents va experimentar un gran augment, amb pols a Barcelona i Sant Martí de Provençals, a Vilafranca del Penedès i Vilanova i la Geltrú i a Tarragona i Reus, tots ells interconnectats per la línia fèrria que unia Barcelona amb Tarragona i Reus passant per Vilafranca del Penedès (1865) (Arnabat 1992b i 2003; Garrabou, Manera i Valls 2006). Això beneficià tots els sectors implicats, entre els quals els boters, que veien com la demanda de bótes per a conservar o transportar el vi i l'aiguardent augmentava exponencialment i la seva qualificada mà d'obra assolí uns alts nivells salarials.

Les bótes, a més de preservar vi i aiguardents, també s'utilitzaven per guardar i transportar altres productes: oli, tonyina, cervesa, greix..., la qual cosa en generava una gran demanda. L'any 1880, per exemple, hi havia a Vilafranca del Penedès quaranta establiments dedicats a aquesta darrera activitat, la majoria de petites dimensions amb dos o tres boters, però que en conjunt donaven feina a uns 150 boters. A Vilanova i la Geltrú hi havia un centenar de boters matriculats i uns 500 treballadors. Molt més gran era el nombre de tallers i de boters que hi havia a Tarragona, Reus i Sant Martí de Provençals. També hi havia indústria botera, tot i que amb menys treballadors, a Altafulla, Torredembarra, Salou, Sitges, l'Arboç, el Vendrell, Vilassar, Barcelona, Sants, Martorell, Tortosa... (Arnabat 2003; Pradas 1989-1990; Anguera 1985).

La bona conjuntura econòmica del període 1871-1887 va permetre als boters catalans assolir unes condicions de vida i de treball menys dolentes que en d'altres sectors manufacturers o industrials (Lida 1973; Termes 1977; Soto 1989). Els oficials boters formaven part del que podríem anomenar *aristocràcia obrera* dins la misèria generalitzada en què vivien els treballadors a finals del segle XIX. Tal com podem veure en el quadre 1, la mitjana dels sous «oficials»

1. Aquest text forma part d'un estudi més ampli sobre «Sociabilitats a la Catalunya contemporània», finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España HAR2011-28123 MINECO, del grup de recerca consolidat ISOCAC de la URV. Agraïxo les observacions fetes pels dos referees que han ajudat a millorar la redacció i el contingut d'aquest article. Una primera versió d'aquest text es presentà a les Jornades d'Estudi «De la vinya a la fassina» de l'Espluga de Francolí (2013). Vegeu també (2014). «Conscientes, enérgicos y pensadores: sociabilidad, sindicalismo y movilización de los toneleros españoles». Dins Ramon ARNABAT i Montserrat DUCH (ed.), *Historia de la sociabilidad contemporánea. Del asociacionismo a las redes sociales*, València, PUV, p.69-102.

Quadre 1. Sous i jornada laboral dels boters

	Hores/jornada boters	Sou en rals boters	Hores/jornada altres indústries	Sou en rals altres indústries
1871-1875	10 h	18	12 h	12
1876-1880	9 h 30 min	19	11 h 30 min	14
1881-1885	9 h 30 min	20	11 h 30 min	15
1886-1890	9 h 30 min	21	11 h 30 min	18

Font: Elaboració pròpia a partir de la informació recollida en els documents de la FOTRE i de les dades que ofereixen Carreras i Tafunell, 2005.

dels oficials boters (registrats en els acords amb els propietaris) sempre se situà en la part alta del sector industrial durant aquests anys: 18 rals enfront de 12 entre 1871 i 1875, o 20 rals davant de 15 entre 1881 i 1885. Les diferències envers els sous dels jornalers encara eren més grans (Garrahou, Pujol i Colomé 1991). Tot i les diferències geogràfiques, els sous dels oficials boters catalans permetien a les seves famílies disposar d'una alimentació suficient, una vestimenta regular i, en alguns casos, fins i tot, casa pròpia. A Barcelona, l'any 1887, segons la revista *Acràcia*,² el pressupost mitjà d'una família treballadora de cinc membres (matrimoni i tres fills) era, pel que fa al menjar, el vestir i l'habitatge, d'uns 21 rals, just el que cobrava un boter barceloní, però més del que cobraven la majoria de treballadors industrials de la Ciutat Comtal.

Els boters també gaudien d'una jornada de treball menys llarga que la d'altres sectors industrials: deu hores enfront de dotze entre 1871 i 1875 i nou hores i mitja davant d'onze i mitja a la dècada dels vuitanta del segle xx. De fet, seran un dels primers col·lectius obrers a aconseguir la jornada de vuit hores, que començarà a implantar-se de forma generalitzada al sector a partir de 1905, tot i que des de 1903 ja la tenien els boters de Barcelona, Reus, el Masnou i Vilassar (Gabriel 1981; Arnabat 1992b).

D'altra banda, les condicions laborals eren bastant bones dins el context general, ja que la feina estava molt regulada, tant pel que fa al preu del treball a peces com a la forma i les condicions de realitzar-la. Serveixi com a exemple el fet que el treball s'havia de fer sempre amb llum natural i era prohibit d'utilitzar il·luminació artificial. Si a aquestes condicions laborals hi afegim el fet que la majoria de boters treballaven a les mateixes poblacions on vivien, no hi ha cap mena de dubte que tot plegat facilitava la seva cohesió i organització, tal com assenyalava Manuel Sastre (1906: 20-33): «aprendían el oficio de padres a hijos, y no admitían, sino muy lentamente, elementos nuevos en su Sociedad».³ Es tractava d'una feina quasi artesanal, amb poca o nul·la divisió del treball, cosa que afavoria el control del procés productiu per part dels oficials boters (Pradas 1989-1990).

Normalment, treballaven en petits tallers, on la diferència entre els «amos» o «mestres» i els oficials eren mínimes. Fins i tot alguns amos de taller són membres de les seccions locals i de

2. *Acràcia. Revista Sociològica*, any 2, 13 de gener de 1887, p. 159-164.

3. Vegeu també Alfredo Bueso (1976: 26).

la Federació de Boters. Potser el cas del vilafranquí Isidre Rius és un dels més clars. Sovint, oficials boters i propietaris de taller estaven a mercè dels grans consumidors de bótes, els comerciants vinícoles que quasi monopolitzaven la demanda i això els permetia imposar les condicions als productors, amb una oferta molt disseminada: «la plaga de los pequeños talleres», en paraules de la FOTRE (Federación de Obreros Toneleros de la Región Española).

Els boters, però, no formaven un grup homogeni, ja que el seu sou depenia de la categoria del treballador (mestre, oficial, aprenent) i de la categoria de la població on treballaven. Aquestes diferències, que eren mínimes en èpoques de creixement econòmic, podien arribar a ésser molt importants en temps de crisi i això provocava conflictes entre els boters de diferents poblacions, perquè els comerciants de vins tendien a portar la feina allà on els sous eren més baixos.

Les diferències també eren grans entre els boters de les diverses zones de l'Estat espanyol, tal com comentava un boter català des de les pàgines d'*El Eco de Obreros Toneleros*: «En el Congreso del oficio que celebramos en Tarragona, donde asistieron compañeros delegados de Málaga, Almería y Alicante, en representación de sus respectivas secciones [dijeron] que las grandes distancias, la diferencia de usos en el trabajo, la diversidad de herramientas y la diferencia de cascos o vasijas, hacen que parezcan un oficio totalmente diferente según la región».⁴ Les diferències, tot i que també existien, eren menors entre els boters de les localitats catalanes.

D'altra banda, dins d'una mateixa empresa, els treballadors, tots homes, es dividien en dos grans grups: oficials i aprenents. Tot i que tots dos tenien la mateixa jornada laboral, hi havia diferenciació de tasques i de sous; així, l'any 1881 un oficial cobrava vint-i-dos rals de jornal, mentre que un aprenent de primer any en cobrava quatre, un de segon any, vuit, i els de tercer any, dotze. Els aprenents, que representaven un 15% dels treballadors del sector, entraven a treballar als catorze anys i havien de passar-ne tres d'aprenentatge per arribar a ser oficials. La forma de treball més habitual dels boters era a peces. És a dir, cobraven en funció del nombre i el tipus de bótes que feien al final de cada setmana, o, en els tallers més grans, en funció del tipus de feina. Malgrat això, tenien estipulat un sou mínim, i el percentatge de boters que cobraven per peces anà disminuint d'una manera progressiva a partir del començament del segle xx.

Els boters i el seu treball esdevingueren una part del paisatge urbà de les ciutats i viles situades al litoral i al prelitoral català. Aquestes dues notícies publicades a la premsa local de les comarques tarragonines ens ho mostren clarament. L'any 1882, des de les pàgines de *La Verdad* de Tortosa s'informava de la inauguració de l'Estació Vitícola i Enològica, que comptà amb una demostració de construcció de bótes:

La música del regimiento de Guipúzcoa y la de la casa provincial de Beneficencia amenizaron el acto, ejecutando escogidas producciones; una cuadrilla de toneleros montó con gran maestría, y sorprendente rapidez una pipa catalana; el público recorrió las dependencias del nuevo establecimiento y se practicaron varios experimentos en presencia del señor director de Agricultura, el cual se manifestaba muy complacido.⁵

4 *El Eco de Obreros Toneleros de la Región Española*, núm. 22, 31 de gener de 1890.

5. *La Verdad* de Tortosa, 7 de maig de 1882.

Dos anys després, el 1884, *El Eco de Valls* es felicitava que els boters, finalment, haguessin deixat lliures els carrers i realitzessin la seva activitat professional a l'interior dels tallers:

También me ha parecido inmejorable no dejar embarazar las aceras, ni las calles; pues siendo tantos y tan espaciosos los edificios de esa localidad, cabe en ellos todo lo que en las aceras se ponía y los carros que en la calle estorbaban, y todavía sobra espacio para que los herreros, toneleros, alpargateros y todos los acabados en eros, puedan practicar al fuego las diversas operaciones de su oficio que hasta ahora venían efectuando en medio de la calle sin riesgo de incendios.⁶

Quelcom semblant passava a Sant Martí de Provençals, on els vianants trobaven obstacles per caminar pel carrer, a causa d'«algun boter que hi té al mig una pedra o pedres pròpies de son ofici».⁷ La mateixa federació de boters criticava que es treballés al carrer: «¿No hay la mayoría de operarios trabajando en medio de la calle, en la intemperie, sin más refugio que el de abandonar el trabajo en caso de lluvia o mal tiempo o por no reunir los talleres las condiciones necesarias, como también las herramientas montadas sin miramiento de ninguna clase?». De fet, Sant Martí de Provençals, amb Tarragona i Reus, esdevé el centre neuràlgic de la boteria catalana, amb grans empreses com la casa Maristany, que donava feina, directament o indirecta, a mig miler de boters. Una munió de boters catalans i valencians hi fan cap per a treballar-hi i viure-hi (Pradas 1989-1990).

Un dels principals handicaps dels boters, el seu veritable taló d'Aquil·les, era que la majoria treballaven a preu fet. Si, d'una banda, aquest fet possibilita que el boter segueixi controlant el procés productiu mitjançant la seva qualificació, de l'altra, implica llargues jornades de treball per aconseguir un sou «digne»:

En el destajo los talleres se abrirán cuando el maestro quiera, advirtiéndolo que los operarios deberán empezar desde el 1.º de Marzo a las seis de la mañana hasta las ocho y volviendo a emprender a las nueve hasta las doce, de las doce hasta las seis y media, hasta el último de Octubre, y del 1.º de Noviembre hasta el último de Febrero se empezará desde el amanecer hasta el anochecer, teniendo media hora de descanso para el almuerzo que es de ocho y media hasta las nueve, y de las nueve hasta las doce y de la una a la anochecer.⁹

La fil·loxera farà que tot plegat se'n vagi en orris. Unes comarques com aquestes, on un creu (la vinya) tenia un pes tan important en l'activitat econòmica, havien de trontollar per força quan la viticultura patís alguna crisi. I això va ser el que va passar amb l'arribada de la fil·loxera. Tot allò que abans era guany esdevingué pèrdua, tot el que era pau social esdevingué conflicte. El Penedès i el Camp de Tarragona van patir durant el darrer decenni del segle XIX una de les crisis socials i econòmiques més fortes que han conegut al llarg de la seva història (Iglésias 1968; Colomé 1987; Arnabat 1992a).

6. *El Eco de Valls*, 20 d'abril de 1884.

7. *L'Arch de San Martí*, 5 d'octubre de 1894.

8. *Actas del 15.º Congreso de la Federación de Oficiales Toneleros de la Región Española, [celebrado en] Sans los días 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 y 17 de Mayo de 1887*. Barcelona, Daniel Cortezo y Cia., 1887.

9. *Actas del 9.º Congreso de Oficiales Toneleros de la Región Española celebrado en Reus los días 1, 2, 3, 4, 5, 6 y 7 de diciembre de 1881*. Reus, Imprenta Reusense, 1881.

Sobre els boters i la seva federació es va abatre una crisi de feina provocada per dos factors: la crisi vitivinícola fil·loxèrica i la formació d'un mercat mundial que dificultà l'exportació de vins catalans i espanyols i disparà la importació de bótes mecanitzades per part dels comerciants vinícoles (Garrahou 1975; Pujol 1984; Planas 2003). Ho descriu molt bé Albert Virella (1992 i 1978: 235-236) parlant de Vilanova i la Geltrú a la dècada dels noranta del segle XIX:

El joíós repicar dels boters anà esllanguint-se a mida que dequeia el comerç de vins a la platja. Una a una anaven tancant les botigues i la manca de treball provocà un evident malestar social. En 1896 es manifestaven clamorosament 300 boters en atur, però la situació no tenia remei i, a fins de segle, només es mantenien obertes unes comptadíssimes botigues de botam, com a trist testimoni d'un esplendorós passat.

De l'associació gremial a la federació d'ofici

L'activitat dels boters es troba regulada en els gremis des de l'edat mitjana. A Vilafranca del Penedès està constatada l'existència de boters que exerceixen el seu ofici des del segle XIV, tal com mostren els estudis d'Antoni Masanell (1985). De fet, la primera notícia documentada que en tenim és de 1325. A partir d'aquell moment, la presència de boters és constant: als segles XV i XVI n'hi hagué una mitjana de cinc; al segle XVII augmentà fins a nou i al segle XVIII va anar en augment fins a arribar als vint-i-cinc a finals de segle i als trenta al començament del segle XIX. Als anys setanta del segle XIX hi havia a Vilafranca del Penedès 154 boters que pertanyien a 120 famílies diferents (quasi una de cada deu famílies).

És evident que hi ha una relació entre algunes associacions gremials de finals del segle XVIII i les primeres associacions «modernes» de boters (Termes 1991; Arnabat 1992b: 233-234). Tot sembla indicar que la darrera ordenança del Gremio de Toneleros y Cuberos de la Ciudad de Barcelona¹⁰ serví de base per als reglaments de les societats de boters de la Ciutat Comtal que també recullen aspectes com la regulació i el control del treball o les feines que han de fer oficials i aprenents. I quelcom semblant va passar a Reus (Aixelà 1995) i a Tarragona (Heras 1992 i 1995).

El pas cap a la sindicació es dona a partir del segon terç del segle XIX, quan l'associació gremial no serveix ni als mestres, que no aconsegueixen esdevenir propietaris, ni als oficials (la majoria del sector) per tal de protegir-se davant la pressió dels nous empresaris i comerciants de vins. De fet, aquesta continuïtat s'explica, en part, perquè el tipus de feina de caràcter menestral es manté sense gaires canvis des de finals del XVIII fins a finals del XIX i perquè la majoria de tallers mantenen la seva mida reduïda, d'entre quatre i cinc boters, fins entrat el segle XX.

En el període de 1840 a 1860 es creen associacions de boters de tipus mutual i de resistència d'abast local a Barcelona, Sant Martí de Provençals, Tarragona i Reus, directament relacionades amb el republicanisme (Barnosell 1999: 17-75; Trias i Elorza 1975: 155-308; Romeu

10. *Ordenanzas formadas para el régimen y gobierno del gremio de Toneleros y Cuberos de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Mateu y Simó, 1798. L'any 1791 es presentà al Consell de Castella la proposta de les noves ordenances, que foren aprovades set anys més tard. Les anteriors eren de 1451 i 1456.

1973; Benet i Martí 1976). Potser la primera societat d'aquest tipus és la Sociedad de Oficiales Toneleros de Reus, creada l'any 1841.¹¹ La Sociedad de Oficiales Toneleros de la Ciudad de Barcelona, com tantes d'altres, es creà a l'aixopluc de la Reial ordre del 31 de maig de 1854 (en el marc del Bienni Progressista) i tenia com a objectiu «la protección mutua entre los Asociados, formando un centro capaz con los elementos que reúne para proteger la mano de obra».¹²

Aquestes primeres societats de boters, igual que la resta del primerenc moviment obrer català, neixen de la mà del republicanisme democràtic. Ho podem comprovar amb la societat de boters de Barcelona l'any 1868:

Los clubs establecidos en esta ciudad [Barcelona] adelantan de una manera asombrosa en los trabajos de propaganda. A los triunfos que han obtenido varios patriotas en las conferencias y sesiones de que hemos dado cuenta estos últimos días, hay que añadir los que bajo la iniciativa del Centro republicano federal han alcanzado algunos de sus socios.

El domingo último celebró en la Barceloneta una de dichas conferencias populares don Roberto Robert, solicitado por una sociedad de fundidores, y el próximo domingo celebrará otro dicho señor en el mismo barrio, á excitación de la sociedad de toneleros. El citado domingo anterior por la tarde, ante una numerosa reunión convocada en el casino de artesanos de Gracia, hablaron los señores Garrido, Tutau, Robert, y un joven de la misma villa, cuyo nombre sentimos ignorar. El martes en los salones de la calle de la Canuda, reunidos los directores y representantes de las sociedades de obreros, hicieron uso de la palabra los señores Tutau, Robert y Garrido. En todas estas reuniones ha reinado el mayor orden y el más decidido entusiasmo por la libertad.¹³

A partir de la Revolució de Setembre de 1868, aquestes associacions mutuels i de resistència dels boters aniran federant-se. En el cas de la societat dels boters de Barcelona, el mateix reglament establia que: «deberá por medio de su Director, ponerse de acuerdo, con respecto a su marcha exterior [sic], con el Centre permanente de Directores de Cataluña, establecido en Barcelona».¹⁴ És a dir, amb la Direcció Central de les Societats Obreres de la qual formarà part (Termes 1977: 31-63; Huertas 1982: 24-42; Olaya 1994: 113-213). L'any 1869, la Sociedad Fraternal y Cooperativa de Oficiales Toneleros estava agregada al Centre Federal de les Societats Obreres de Barcelona. A més, disposava d'un *Reglamento Cooperativo* en què s'assenyaven els seus objectius, entre els quals trobem la federació i la cooperació:

- 1.º Mejorar la condición social de sus miembros; procurando en lo posible el mejoramiento de las condiciones del trabajo, por medio del gran sistema cooperativo de producción y consumo.
- 2.º Estimular entre los Toneleros el interés de perfeccionarse en el oficio.
- 3.º Procurar la Federación y la cooperación de todas las demás sociedades obreras.
- 4.º Aceptar las sumas que en clase de imposiciones se aporten a la Sociedad.
- 5.º Ponerse de acuerdo por medio de los representantes de ella con respecto a su marcha exterior, con el Centro Federal de las Sociedades Obreras, a fin de que no carezca del necesario apoyo y pueda tener re-

11. Segons les dades que ofereix l'Institut de Reformas Sociales (1905).

12. Article 1 del *Reglamento especial de la Sociedad de Oficiales Toneleros de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1868.

13. Article d'*El Telégrafo*, publicat a *El Joven Vallense*, l'1 de novembre de 1868.

14. Article 3 del *Reglamento especial...*

presentación en el cuerpo, cuyas inspiraciones recibirá en lo que se refiera a la marcha general de las Sociedades para que pueda tener el carácter de protectora.

- 6.º Negociar un empréstito si lo creyese conveniente, haciendo uso de su crédito, con un Banco Popular u otra Sociedad de crédito, para efectuar una especulación o plantear talleres; pero siempre con el consentimiento y aprobación de la mayoría de los socios.¹⁵

Amb tot, deixava clar el seu posicionament moderat, en renunciar a esdevenir una societat de resistència i a la utilització de les vagues: «La Sociedad, respecto al trabajo, no destina ninguna cantidad a los socios cesantes, ni apelará al recurso de los paros o huelgas, tanto parciales como totales, a no ser que, aconsejándolo altas razones de equidad, se considere seguro el éxito».¹⁶

El 15 d'agost d'aquest mateix any s'havia constituït a Tarragona la Sociedad de Socorros Mutuos de Oficiales Cuberos. Un any després, el 1870, funcionava a Reus la Sociedad de Oficiales Cuberos (Fort 1930; Anguera, Arnabat, Muiños i Tous 2003; Arnavat 1992a i 2000). Aquest mateix any, el periòdic obrer *La Federación* incloïa diverses notícies referides als boters: una nota del Centro de Federación de Toneleros de Tarragona¹⁷ i una comunicació del Centro de Federaciones de Todas las Sociedades de Oficiales Cuberos de la Región Española, que citava la Sociedad de Oficiales Cuberos de Villafranca i també la Sociedad de Oficiales Cuberos de Vendrell.¹⁸

Per tant, i com a mínim, l'any 1870 existien societats de boters a Barcelona, Tarragona, Reus, Vilafranca del Penedès, el Vendrell, Sant Martí de Provençals i Sants. Els boters vilanovins van ser els primers a signar un conveni col·lectiu amb els propietaris dels tallers l'any 1870. Diversos boters catalans van assistir al Primer Congrés Obrer espanyol, celebrat a Barcelona el mes de juny d'aquest any: Pau Vergés, representant de la Societat d'Oficials Boters de Reus; Ramon Amat, representant de la Societat de Socors Mutus d'Oficials Boters de Tarragona, i Ramon Estany, representant de la Societat Cooperativa d'Oficials Boters de Barcelona (Arbeola 1972b; Termes 1976).

La relació amb el republicanisme no es trenca, ans al contrari; malgrat les diferents denominacions que adopten les societats de boters, el vincle republicà es manté sense excessius problemes fins al començament del segle xx. I això passa arreu dels països de parla catalana, com a Alacant, on l'Ateneo Autonomista cedí l'any 1882 els seus locals perquè la Societat de Socors Mutus d'Oficials Boters pogués fer una assemblea per tractar del conflicte que mantenia amb els patrons i que fou dissolta per la Guàrdia Civil (Chust 2003: 49). Al Penedès, un dels principals dirigents republicans federals fou el boter Isidre Rius, conegut com «el Castellar del Penedès» i que va esdevenir dirigent dels boters vilafranquins entre 1882 i 1890 i, finalment, propietari d'un taller de bótes (Martínez de Sas i Pagès 2000: 1171). Destaquen també Cristòfol Miró i Virgili, «Toxa», que fou alcalde de Vilanova i la Geltrú el 1873 (Virella 1977), o Jaume Anglès Pruñosa, president de la FOTRE (1886-1896) i director d'*El Eco de los Obreros*

15. Article 1 del *Reglamento Cooperativo para régimen de los Oficiales Toneleros Asociados y agrupados al Centro Federal de las Sociedades Obreras*, Barcelona, Fiol y Bernadés, 1869.

16. Article 4 del *Reglamento Cooperativo*...

17. *La Federación*, núm. 65, 13 de novembre de 1870.

18. *La Federación*, núm. 67, 27 de novembre de 1870.

Toneleros, que havia nascut el 1858 a València i que emigrà de jove a Barcelona, on treballà com a boter. Era un ferm partidari del cooperativisme i participà en la creació de la Federació Regional Cooperativista, assistí al congrés ampli celebrat a Madrid el març de 1891, ingressà el 1903 a la Unió Republicana com a republicà federal i fou elegit diputat a Corts l'abril del mateix any. Posteriorment, s'uní al Partit Radical i participà en diverses campanyes contra la Guerra del Marroc. Representà els boters barcelonins al Congrés Obrer Català que se celebrà del 6 al 8 de setembre de 1908 i que comportà la creació de la Solidaridad Obrera (Navarro 1915). A Reus destacà Pau Vergés, que fou regidor federal en el consistori de la capital del Baix Camp (Arnavat 2000).

Les seccions de boters no eren monolítiques, sinó que hi havia diferències, entre elles i dins d'elles, pel que fa a les cultures polítiques. Podem distingir-ne quatre grups: els autonomistes; els republicans; els anarquistes, com per exemple Andreu Julivert, membre del grup Aliancista de Barcelona, que posteriorment es traslladà al Vendrell i allà organitzà la secció local que representà en diversos congressos de la FOTRE (1880-1891), i els socialistes, com Carles Pontons, que desplegà la seva activitat a Sant Martí de Provençals i Tarragona com a representant de les seccions locals de boters i com a membre de diverses agrupacions socialistes (Castillo 1990: 227), o Francesc Auran i Lluís Fuster (Martínez de Sas i Pagès 2000: 99, 755, 775 i 1094; Nettleau 1966). Amb tot, els republicans federals hi tingueren més importància, ja que alguns dels dirigents de les seccions de boters, a més a més, eren membres del Partit Republicà Democràtic Federal (Termes 1976; Arnabat 1992a).

L'organització de la Federació de Boters (1870-1880)

Durant el Sexenni Democràtic (1868-1874), les organitzacions obreres en general i les de boters en particular experimentaren un creixement important i s'estengueren arreu del Penedès i del Camp de Tarragona. Al Penedès hi havia seccions de boters a Vilafranca del Penedès, l'Arboç, el Vendrell, Sitges i Vilanova i la Geltrú. Al camp de Tarragona, a Reus i Tarragona. Al Barcelonès, a Barcelona i Sant Martí de Provençals.

Podem datar la constitució de la Federació de Boters en l'anomenat congrés zero celebrat a Tarragona els dies 27 i 28 de juliol de 1871.¹⁹ Allà es decidí de donar-li el nom de Federación de Oficio de Obreros Toneleros de la Región Española (FOOTRE) i d'establir la seu de la Comissió Pericial (comitè directiu) a Reus, tot i que posteriorment fou itinerant. La FOOTRE neix a partir de la iniciativa de diverses seccions de boters de Catalunya i és aquí on tindrà la filiació més important. Posteriorment, al darrer terç del XIX, s'eixamplarà a diverses zones de l'Estat: País Valencià, Andalusia, Aragó (Saragossa), País Basc (Bilbao i Pasajes) i, a partir de començaments del segle XX, a la Rioja (Haro). La confluència de la tradició organitzativa dels boters, del republicanisme federal i de l'anarquisme féu possible la creació de la Federació de Boters (Arnabat 1992b: 234). En qualsevol cas, la federació de les seccions de boters no serà fàcil, ja

19. L'any 1932, quan la FOTRE estava adherida a la UGT, en un informe del secretari de la Comissió Pericial, Francesc Altés, es deia: «Los dias 27 y 28 de julio de 1871 se convoca el congreso cero de la federación». D'altra banda, en el 9è congrés de la FOTRE celebrat a Reus de l'1 al 7 de desembre de 1881, el delegat de Torredembarra, Josep Figuerola, proposà «que el Reglamento de discusión sea el de 1871». Aprobada la proposta, «dióse lectura de dicho Reglamento, y quedó aprobado por unanimidad».

que moltes seccions locals o una part dels seus afiliats tenien por de perdre la seva autonomia i no veien clars els deures de solidaritat que la Federació implicava (Gabriel 1981: 112-132).

L'any següent, Carles Pontons, representant els boters de Tarragona, i Lluís Fuster, representant els de Sants, participaren en el segon congrés de la Federació Regional Espanyola de l'Associació Internacional de Treballadors (FRE-AIT), celebrat a Saragossa del 4 a l'11 d'abril de 1872.²⁰ Amb tot, fou en el primer congrés oficial de la FOTRE, celebrat a Reus entre el 8 i el 12 de desembre de 1872, on es va prendre l'acord d'adherir-se a la FRE de l'AIT.²¹ La Comissió Federal de la FRE felicità la Unión de Tonderos (sic) pel «revolucionario acuerdo».

Entre el 16 i el 22 de març de 1873, la FOOTRE celebrà el seu segon congrés a Reus, en el qual participaren un total de vint-i-vuit delegats de setze seccions, que representaven 1.545 oficials i 392 aprenents.²² En aquest congrés es tractaren dos temes importants sobre els quals no hi hagué acord. D'una banda, sobre la conveniència o no d'acceptar el treball a peces com a forma de retribució salarial, aspecte sobre el qual hi hagué divisió d'opinions, tot i que aquesta seguí sent la forma més comuna de remuneració del treball dels boters al Penedès i al Camp de Tarragona. D'una altra, la possibilitat de constituir i afiliar-se a una gran Unión de Trabajadores del Mar que agrupés tots els obrers del sector, ja que la major part de les bótes que es feien es destinaven a l'exportació de vins i aiguardents.²³

El mes de gener de 1874, el cop d'estat del general Pavía il·legalitzà totes les societats obres, però la Federació va poder esquivar la repressió i va continuar mantenint una certa activitat. El mes de maig de 1874, la Federació es reuní en un nou congrés i, arran de la mort del jove boter de la secció de Reus i músic del batalló de la Milícia Nacional Antoni Mata a mans d'un sergent de cavalleria en un escorcoll a la seu de la Unión de la Clase Obrera, van decidir suspendre les activitats (Arnabat, 1992a: 244-245). De fet, moltes seccions van restar neutralitzades i d'altres van ser dissoltes, com ara la Societat de Boters del Vendrell, la junta de la qual va ser engarjolada sencera. La secció de Vilafranca també va veure com se li clausurava el local l'any 1874 per ordre governativa. El mateix passà amb el local de la secció del Masnou i d'altres (Arnabat 1992a: 44-45; Nettleau 1966: 248).

A Reus continuà funcionant la secció de boters, que esdevingué el pal de paller per a l'associacionisme obrer reusenc durant aquests anys, i que contribuï a reorganitzar la Federació Local de la FRE i la Federació del Mar (Fort 1930: 204-201; Arnabat 1992a: 243-244). Des de Reus es féu difusió del manifest insurreccional de la Comissió Federal de la FRE-AIT del mes de febrer de 1874. Curiosament, els manifestos es repartiren en aquelles localitats que tenien secció de boters: Reus, Tarragona, Valls, Alcover, Tortosa, Vinaròs, Benicarló, Constantí, Torredembarra i el Vendrell (Martínez de Sas 1972-1978: VII: 230-264). També a Reus es creà el Centro de Federaciones de Todas las Sociedades de Oficiales Cuberos de la Región Española (Termes, 1977: 276). Al Penedès tan sols es mantingueren les seccions dels boters a Vilafranca,

20. Per a la FRE-AIT, vegeu Seco Serrano (1969 i 1970-1971), Martínez de Sas (1972-1978), Termes (1977) i Izard (1973).

21. *Actas del [1º] Congreso de Oficiales Cuberos de la Región Española celebrado en Reus en los días 9, 10, 11, 12, 13 de Diciembre de 1872*. Reus, Imprenta Reusense, 1873. Vegeu també *La Federación*, núm.144, 19 de maig de 1872.

22. *Extracto de las actas y acuerdos, dictámenes y reglamentos aprobados en el 2.º Congreso de la Federación de Oficio de Obreros Tonderos de la región española, celebrado en Reus en los días 16, 17, 18, 19 y 20 de Marzo de 1873*, Reus, Imprenta Reusense, 1873.

23. *La Federación*, núm.188 i 189, 22 i 29 de març de 1873.

a l'Arboç i a Vilanova i la Geltrú, que seguien assistint regularment als congressos de la Federació de Boters, com ara el quart, que se celebrà del 8 al 14 de juny de 1875 i en el qual s'adoptà el nom de Federación de Obreros Toneleros de la Región Española (FOTRE).²⁴

Els boters penedesencs endegaren diverses vagues al llarg d'aquests anys, entre les quals cal destacar la de 1872 a Vilafranca del Penedès i la de 1873 a Vilanova i la Geltrú. La de 1872 a Vilafranca va durar dues setmanes i aconseguí que els amos respectessin els sous establerts a totes les empreses, ja que n'hi havia algunes que pagaven per sota d'altres.²⁵ L'èxit de la vaga enfortí la secció, que duplicà el nombre d'afiliats en dos anys (1872-1874) en passar de 50 a 100 dels 125 boters que hi havia a la vila (Masanell 1985: 199-236).

L'any 1876, la secció vilafranquina dels boters encara tingué forces per endegar una vaga i seguí funcionant, a batzegades, fins que arribaren temps millors a l'alçada de 1880. L'any 1879 era la secció del Vendrell la que es plantejava anar a la vaga per tal que els amos dels tallers apliquessin l'augment de sou pactat: «Parece que los toneleros de Vendrell tratan de declarar-se en huelga en vista que algunos de sus patronos se resisten a aumentar el precio de la mano de obra como lo hicieron los de Villanueva y Geltrú».²⁶

Els mesos d'agost/setembre de 1876, la FOTRE va fer el seu cinquè congrés. Després, la Comissió Pericial decidí de deixar de pagar la quota a la FRE-AIT, la qual cosa fou recriminada per la Comissió Federal de la FRE-AIT mitjançant una circular a les seccions de la Federació: «Digna de enérgica censura es la conducta observada por dicha Pericial de Toneleros, tanto respecto de haber gastado una cuota que no le pertenecía, como al fomentar con su reaccionaria propaganda las ideas que propalan las adormideras de la clase trabajadora».²⁷ De fet, a partir de 1877, tan sols seguien lligats a la FRE-AIT els boters de Barcelona (Abad de Santillán 1968: 261). Malgrat tot plegat, la FOTRE va comptar durant la segona meitat de la dècada dels anys setanta del segle XIX amb uns 1.500 afiliats (1.200 a Catalunya) i vint-i-una seccions (quinze a Catalunya) (Arnabat 1992b: 235). A més a més, seguí celebrant els seus congressos anuals i, a moltes localitats catalanes, la secció de boters era l'única que seguia actuant, més o menys, obertament (Raventós 1987).

En els seus inicis, la FOTRE era una organització eminentment catalana, tal com mostra el quadre 2, tant pel nombre de seccions (entre tretze i divuit, d'un total d'entre divuit i vint-i-una) i d'oficials boters catalans afiliats (entre el 62% i el 86%). El segon territori en nombre d'afiliats i seccions de la FOTRE és el País Valencià, que aporta el 15% del total als anys vuitanta: Benicarló, el Grau de València i Vinaròs. El tercer territori en importància és Andalusia: Almeria i Màlaga, on l'activitat de la boteria està relaciona amb el comerç d'oli i vi. I el quart, Aragó: Saragossa i Calataiud. No és gens estrany, doncs, que en aquesta situació i malgrat que tant les actes dels congressos com *El Eco de Obreros Toneleros* es redactessin en castellà, l'idioma habitual en els congressos i conferències dels boters fos el català, malgrat les queixes d'alguns delegats andalusos i bascos, ja que «los delegados en su mayoría no saben hablar en

24. *Actas de las sesiones celebradas por el 4.º Congreso de la Federación de Oficiales Toneleros de la región española celebrado en España los días 8, 9, 10, 11, 12, 13 y 14 de Junio de 1875*, s.d. [1875].

25. «Compte-rendu officiel du sixième Congrès General», reproduït per Lida (1973: 392-395) i Guillaume (1985: 22).

26. *Diario de Valls*, 15 de juliol de 1879.

27. Document amb data del 31 de desembre de 1876, publicat per Lorenzo (1947).

Quadre 2. La FOTRE a Catalunya i Espanya (1873-1887)

	1873	1881	1882	1887
Seccions				
Camp de Tarragona	7	4	3	3
Penedès	7	6	6	7
Barcelona	4	2	3	3
Maresme		3	1	2
<i>Total Catalunya</i>	<i>18</i>	<i>15</i>	<i>13</i>	<i>15</i>
Andalusia			2	
País Valencià	3	3	4	3
Aragó			1	2
<i>Total Espanya</i>	<i>21</i>	<i>18</i>	<i>20</i>	<i>20</i>
% Cat/Esp	86	83	65	75
Afiliats				
Camp de Tarragona	614	382	457	455
Penedès	384	348	464	349
Barcelona	320	530	325	530
Maresme		30	31	70
<i>Total Catalunya</i>	<i>1.318</i>	<i>1.290</i>	<i>1.277</i>	<i>1.404</i>
Andalusia			457	
País Valencià	222	312	311	400
Aragó			27	25
<i>Total Espanya</i>	<i>1.540</i>	<i>1.613</i>	<i>2.072</i>	<i>1.829</i>
% Cat/Esp	86	80	62	77
Aprenents afiliats	392	264	367	333
Total afiliats	<i>1.932</i>	<i>1.877</i>	<i>2.439</i>	<i>2.162</i>
Esquirols	163	185	256	191
Tallers	529	426	476	519
Oficials boters/Taller	3,2	4,2	4,9	3,9
Boters/Taller	4,5	4,9	5,7	4,5

Font: Elaboració pròpia a partir de les actes dels diversos congressos de la FOTRE.

castellano».²⁸ En qualsevol cas, es respectava que cadascú parlés amb la llengua que millor s'expressés.

Dins de Catalunya, tal com podem veure en el quadre 2, hi ha tres grans zones de filiació a la Federació de Boters: el Camp de Tarragona, amb el 37,5% (Reus, Salou, Constantí, Tarragona i Valls); el Pla de Barcelona, amb el 32,5% (Sant Martí de Provençals, Barcelona i Sants), i el Penedès, amb el 25% (Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú, Sitges, el Vendrell, Martorell, Altafulla i Torredembarra). En aquestes tres zones hi viuen i treballen el 95% dels

28. *Actas del 10.º Congreso...*

afiliats a la Federació. La resta de seccions es localitzen al Maresme (Arenys de Munt, Malgrat de Mar, el Masnou i Vilassar de Mar).

A la zona de Barcelona cal destacar la secció de Sant Martí de Provençals, amb una mitjana de 450 associats (un 28% del total català). Al Camp de Tarragona, els dos nuclis principals són Reus, amb una mitjana de 270 afiliats (l'11%), i Tarragona, amb 250 (el 10%). Les tres seccions citades són el pal de paller de la Federació, amb una activitat continuada al llarg del període analitzat (1871-1887). Al Penedès, les seccions més grans seran les de Vilanova i la Geltrú, amb una mitjana de 120 afiliats (5%), i la de Vilafranca del Penedès, amb una mitjana de 100 afiliats (el 4%), però la característica d'aquesta zona és el gran nombre de seccions mitjanes: el Vendrell (80 afiliats), Torredembarra (70), Sitges (20) i Altafulla (20). Al Penedès, hi haurà més alts i baixos i fins i tot es formarà una federació comarcal per fer front a la problemàtica específica de la zona.

L'edat d'or de la FOTRE, 1881-1887

Els anys setanta i vuitanta del segle XIX corresponen a l'anomenada edat d'or de la viticultura catalana. La fil·loxera deixava ermes les vinyes franceses i els vins catalans substituïen el vi francès al país veí i en d'altres, fet que provocava un augment de les exportacions i del preu de vi. Tot plegat significava bones rendes per als propietaris i comerciants, acceptables sous per als boters i excedents per als rabassers i parcers. A més, durant la dècada dels vuitanta s'obren escletxes de llibertat en el règim de la Restauració que permeten un funcionament normalitzat de les organitzacions d'ofici, com ara la dels boters. Ambdós aspectes contribuïren al fet que la majoria dels boters catalans s'afiliessin a les diferents seccions locals. En el cas del Penedès, les seccions de Sitges, Vilanova i la Geltrú, Vilafranca del Penedès i el Vendrell passaren de tenir 260 afiliats als anys setanta a tenir-ne 710 als anys vuitanta, la qual cosa els permetia de controlar la força de treball (qualificada i escassa, aquells anys) i els atorgava una gran força per a poder aconseguir les seves demandes, això es va demostrar en les vagues de 1881 a Sitges i al Vendrell, de l'any 1882 a Sitges i dels anys 1884 i 1887 a Vilafranca del Penedès.

Al començament de la dècada dels vuitanta, la Federació de Boters arribà a prop dels 2.500 afiliats (2.072 oficials i 367 aprenents) agrupats en vint seccions locals. S'assolí una mitjana de filiació d'entre el 75% i el 90% dels oficials boters a Catalunya, tal com podem veure en el quadre 2. El nombre d'esquirols, és a dir, d'aquells que treballaven per sota de les tarifes pactades per la Federació i que, per tant, n'havien estat exclosos, representa el 15% l'any 1882, per exemple. En el quadre 2 també podem apreciar el lent, però progressiu augment del nombre d'oficials boters per taller: passa de tres a cinc entre 1873 i 1882, tot i que l'any 1887 se situa en quatre.

Per tal d'atendre les necessitats de les seccions, fora de Catalunya es crearen dues subcomissions de la Comissió Pericial, una a Alacant i una altra a Almeria. La Federació tenia una estructura ben definida i que funcionava plenament i regular. Les seccions locals n'eren la base i tenien una certa autonomia dins les directrius generals marcades pels congressos; entre l'un i l'altre, una Comissió Pericial es feia càrrec del funcionament de la Federació. Uns estatuts generals i un reglament de congressos marcaven els límits entre els quals havia de discórrer la marxa de la Federació.

En definitiva, als anys vuitanta del segle XIX, especialment a la primera meitat, els boters, a l'aixopluc d'una potent Federació de Oficiales Toneleros, de les més ben organitzades de Catalunya, aconseguiren fer-se amb una part dels guanys generats per la bona conjuntura vitivinícola. Aquesta bona situació, dins el panorama de la classe treballadora espanyola, va entrar en crisi a partir del moment en què la plaga de la filloxera va arrasar les vinyes i va provocar una dràstica reducció de l'exportació vitivinícola, des del darrer terç de la dècada dels vuitanta fins a finals de segle XIX. Serà a partir d'aquest moment quan la Federació es plantejarà la necessitat de dotar-se d'una Societat de Socors Mutus (Arnabat 1992a: 62-73; 1992b: 234-236).

El setembre de 1881, representants dels boters de Barcelona, Benicarló, el Vendrell, Sant Martí de Provençals, Sants, Tarragona, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú i Vilanova del Grau assistiren a la constitució de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (FTRE) que es va fer a Barcelona els dies 23, 24 i 25 de setembre de 1881 (Termes 1977: 285-305). Però, tot seguit, al novè congrés de la FOTRE, celebrat a Reus entre l'1 i el 7 de desembre d'aquell mateix any, amb l'assistència de trenta delegats que representaven 1.602 oficials i 264 aprenents, es decidí de separar-se de la FTRE. Dos delegats de Barcelona i un de Sants abandonaren el congrés, tot mostrant el seu rebuig a l'acord de separar-se de la FTRE.²⁹ D'entre els acords d'aquest novè congrés destaquem el de reduir la jornada de treball a les nou hores i mitja diàries i la reforma dels estatuts, que establia que «las Secciones solo serán autónomas en lo referente a confeccionar la tarifa de precio en qué se ha de regir siempre y cuando no exista una de general para toda la Federación».³⁰

En aquest congrés s'adoptà el nom de Federación de Oficiales Toneleros de la Nación Española (FOTNE). Un canvi de denominació amb un alt contingut polític que significava, bàsicament, abandonar l'internacionalisme proletari i la filiació anarquista i esdevenir un sindicat nacional i moderat. Amb tot, el canvi de nom no va tenir gaire èxit, ja que, si bé la nova denominació consta a la portada de les actes del desè congrés, a la capçalera del reglament aprovat en aquest mateix congrés diu: «Reglamento de la Federación de Oficiales Toneleros de la Región Española».³¹

Del 6 al 12 de novembre de 1882, la FOTRE celebrà el seu desè congrés a Tarragona, amb l'assistència de trenta-tres delegats que representaven disset seccions, entre les quals les noves d'Alacant, Almeria, Màlaga, Saragossa i València. En aquells moments, la Federació tenia vint seccions i 2.072 afiliats.³² En aquest congrés, es va debatre a fons sobre la utilitat de les vagues, sense que s'arribés a cap conclusió més enllà que cada secció havia d'assumir-ne la responsabilitat.

Després d'aquest congrés, la Comissió Pericial passà a residir a Vilafranca del Penedès, on el mes de novembre de 1883 se celebrà l'onzè congrés de la FOTRE. El maig de 1884, la FOTRE celebrà una conferència a Vilafranca del Penedès en la qual, a diferència del que passà en les conferències posteriors, van participar catorze boters (un de cada secció més dos de la Comissió Pericial) i deu patrons, representants de les localitats de Vilafranca del Penedès, Vilanova i

29. Els boters de Reus optaren per una línia reformista i es mantingueren al marge de la reorganització de la FTRE (Arnabat 1992b: 246-247).

30. *Actas del 9.º Congreso...*

31. *Actas del 10.º Congreso de Oficiales Toneleros de la Nación Española, celebrado en Tarragona los días 6, 7, 8, 9, 10, 11 y 12 de Noviembre de 1882*, Tarragona, Imprenta Víctor Berdós y Feliu, 1882.

32. *Actas del 10.º Congreso...*

la Geltrú, Sitges, el Vendrell i Torredembarra. En aquesta conferència es tractà d'establir un «pacto de amistad y solidaridad mutua entre la unión de patronos y oficiales toneleros de la comarca de Villafranca».

El mes de juny de 1885, la FOTRE va celebrar el seu tretzè congrés a Vilanova i la Geltrú. Hi van participar trenta-sis delegats de catorze seccions, i es va aprovar un nou reglament per a la Federació i un d'específic per als aprenents en el qual s'establia que, per adquirir aquesta condició, «deberá tener la edad de 14 años para arriba, y el que no los tuviese, no será considerado como a tal». En el decurs de la cinquena sessió, Dalmir Borràs, de Sant Martí de Provençals, presentà una proposició al congrés per tal que «acuerde que las horas de trabajo ordinario sean 8 por día». La proposició no fou aprovada, però la qüestió seguí viva en congressos posteriors.³³

El catorzè congrés de la Federació de boters se celebrà a Reus el 1886 i el quinzè es féu a Sants del 9 al 18 de maig de 1887. Hi van participar representants de 1.827 oficials i 333 aprenents, enquadrats en vint seccions. En aquest congrés s'acordà de publicar un periòdic que es titulà *Eco de Toneleros*, primer, i *El Eco de los Obreros Toneleros*, després, amb el subtítol *Órgano de la Federación de Oficiales Toneleros de la Región Española*, que sortí al carrer mensualment, tot i que de forma irregular, fins al 1904.³⁴ Es distribuïa gratuïtament entre les seccions federades i la direcció i redacció eren col·lectives i depenien de la Comissió Pericial de la Federació. A més, comptava amb col·laboracions voluntàries internes i externes, tot i que la majoria d'articles que s'hi publicaren no anaven signats. També s'hi reproduïren articles i notícies d'*El Productor* i d'*El Socialista*.³⁵

El Eco de Toneleros s'edità i es publicà a la vila de Sants fins a l'any 1889, quan començà a editar-se a Sant Martí de Provençals coincidint amb el canvi de nom. Posteriorment s'edità a Reus, Tortosa i Lleida. A finals de segle deixà de publicar-se i en el trentè congrés de la FOTRE, celebrat l'any 1902, s'acordà «que se publique de nuevo *El Eco de Toneleros*, y se disponga lo procedente al efecto para que se perpetúe la publicación».³⁶ El periòdic es tornà a publicar a Tarragona entre l'octubre de 1902 i el març de 1903 (Arco 1908: 87).

El Eco de Toneleros constava de quatre fulls i pretenia sortir mensualment —«aparecerá a lo menos una vez al mes»—, la qual cosa no sempre aconseguia, ja que la seva publicació era força irregular. Pel que fa al contingut, era, sobretot, en clau interna: notícies de l'ofici, caixes de resistència, salaris i jornades..., però també incloïa algun article de fons, tot i que no gaire extens:

33. *Actas del 13.º congreso, celebrado en Villanueva y la Geltrú los días 9, 10, 11, 12, 13, 14 y 15 de Junio de 1885*, Vilanova i la Geltrú, Imprenta de Francisco Miguel y Cía., 1885.

34. *Actas del 15.º Congreso de la Federación de Oficiales Toneleros de la Región Española, [celebrado en] Sans los días 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 y 17 de Mayo de 1887*, Barcelona, Daniel Cortezo y Cía., 1887. De la primera etapa, se'n conserva un exemplar a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), concretament el número 6 del 30 d'octubre de 1887. De la segona època, se'n guarden més exemplars: a l'AHCB, el núm. 20 del 30 de novembre de 1889 i el núm. 22 del 31 de gener de 1890. A l'International Institute of Social History d'Amsterdam (IISHA), es conserven els números 24 del 31 de març de 1890, el 26 del 31 de maig de 1890 i el 35 del 10 de febrer de 1891. Vegeu Madrid (1989) i Arbeola (1972b).

35. N'hi ha poques referències bibliogràfiques; vegeu Arbeola (1970: 39 i 147); Álvarez Junco (1976: 552-553); Smith (2007: 29, 35 i 362); Castillo (1990: 227); Mees, Nagel i Puhle (2005); Martín Ramos (2008: 133-135); Pradas (2010).

36. *Actas de la Conferencia [de la Federación de Oficiales Toneleros de la Región Española] verificada en Reus los días 20, 21, 22, 23 y 24 de julio de 1901 y del Congreso XXX celebrado en Barcelona los días 2, 3, 4, 5, 6, 7 y 8 de Junio de 1902*, Barcelona, Vidal Hermanos, 1902.

El capital que, producido por el trabajo acumulado, debiera ser fuente de armonía y riqueza universal, sirve tan sólo, aún entre nosotros, de manzana de la discordia, aniquila despiadadamente a quien con su sudor lo crea y divide a los hombres en clases dominantes y dominadas, en amos y esclavos [...] La camarilla explotadora sólo procura dar ocupación a los trabajadores más estrictamente necesarios, a fin de poder hacer tranquilamente su negocio con razón del sobrante de brazos siempre existente [...] Razón sobrada nos asiste para protestar enérgicamente contra tanto abandono como existe en el desenvolvimiento de la vida en la familia obrera.³⁷

A les seves pàgines, trobem articles d'alguns militants influents del món anarquista, com ara Andreu Julivert; del republicanisme, com Jaume Anglès Pruñosa, que dirigí *El Eco de los Obreros Toneleros*, o socialistes, com Carles Pontons o Francesc Auran.

Des de les pàgines d'*El Eco de Toneleros* es defensà i justificà la línia sindical moderada que emprengué la Federació; un posicionament allunyat tant del socialisme marxista de l'època com de l'anarquisme, caracteritzat per una consciència quasi gremial que lluitava per mantenir l'especificitat i la dignitat del seu treball i, alhora, millorar les condicions de treball, especialment pel que feia als horaris. De fet, si bé els sous que cobraven els oficials eren força elevats en comparació amb la mitjana dels treballadors assalariats i tenien poc marge d'augment, les jornades oferien més possibilitats de reducció. Aquesta línia sindical resta ben exemplificada en l'article publicat el 1887 a *El Eco de Obreros Toneleros* en què, tot comentant una vaga de boters del poble de Vilanova del Grau (València), se'n destaca la professionalitat:

La honra de una colectividad federada que reúne las condiciones indispensables para hacerse respetar su perfección en la construcción, es conservarla en todos sus límites, y lo que pretenden los burgueses de Valencia en oposición es adulterar el trabajo sin razón de hacerlo, porque de sobras saben que la seguridad del envase consiste en lo que se resisten a conceder por derecho propio: estamos por probarlo cuando se quiera, en presencia de los comerciantes que lo ignoren, y hacerles ver que las mermas que se notan las más de las veces cuando el líquido llega a su destino, son por la falta de perfección del casco, no por picarse.³⁸

En un altre article del mateix any, es relaciona la crisi agrària finisecular amb el progressiu anorreament de la indústria de la boteria:

Todos los días aparecen nuevos mercados de producción que en desastrosa competencia abaratan de una manera considerable la mercancía, imposibilitando que compitan con ella otros mercados que tienen la mano de obra relativamente alta.

Infinidad de pueblos donde no se conocía el arte de la tonelería han abierto esta industria, y con obreros que se prestan a que se les exprima el jugo de su trabajo con una caterva de chiquillos, concurren al desnivel y a la crisis general, dando por resultado que los antiguos centros de producción se encuentran amenazados, dejando como es consiguiente a gran número de familias en la indigencia o mendicidad.³⁹

37. *El Eco de Obreros Toneleros*, núm. 26, 31 de maig de 1890.

38. *El Eco de Toneleros*, núm. 6, 30 d'octubre de 1887.

39. *El Eco de Toneleros*, núm. 6, 30 d'octubre de 1887.

Conclusions

Les «bones» condicions de treball i de vida dels oficials boters a les dècades dels setanta i vuitanta del segle XIX, en disposar d'una certa seguretat econòmica i d'un mínim de temps «lliure», afavoriren la seva sociabilitat d'ofici i els permeteren organitzar-se sindicalment (Smith 1992: 349-355 i 1990: 40-55; Piqueras 1999: 165-2009; Romero 2005: 59-217).

Els boters i, en general, els treballadors d'oficis, disposaven d'una bona posició, qualificada, dins dels tallers (amb poca maquinària i una rudimentària divisió del treball), ja que eren coneixedors d'un ofici en el qual tenien una llarga experiència i eren molt difícils de reemplaçar, a diferència del que passava amb d'altres treballadors industrials més mecanitzats. De fet, el control sobre la mà d'obra qualificada serà un dels principals motius de conflicte als tallers entre amos i boters: nombre d'aprenents, temps necessari d'aprenentatge, tipus de feines, forma de retribució... (Smith 1992: 349-351; Solà 1998: 389-390). A nivell comunitari, les seves famílies, sovint arrelades des de feia temps al territori, gaudien d'una gran apreciació social que afavoria el seu lideratge. L'estabilitat professional havia permès d'establir relacions socials amb els companys d'ofici i amb la resta de la comunitat local. Tot plegat explica que, sovint, fossin els treballadors d'ofici els qui lideressin les associacions sindicals al segle XIX, el mateix que passà arreu d'Europa (Geary 1984; Linden i Rojahn 1990). Al seu torn, la situació socioeconòmica dels boters va afavorir que, políticament, estiguessin més a prop d'una línia de caire moderat, com la que oferien els republicans federals, que no pas revolucionària, com la dels anarquistes o els socialistes; això explicaria la influència dels republicans en aquest sector, i no pas a la inversa (Arnabat 2003: 257-260; Gabriel 1999: 211-222; Piqueras 1999: 203-209).

Els boters disposaven d'un seguit de recursos i foren capaços de mobilitzar-los, d'aprofitar determinades oportunitats polítiques i d'aconseguir suports exteriors que els van permetre l'acció col·lectiva per defensar la seva posició social i lluitar contra els greuges provocats, sobretot, pels comerciants vinícoles.⁴⁰ Al seu torn, les seccions i la Federació de Boters van permetre anar creant una identitat comuna (idees, costums, pràctiques, creences...) que donés coherència, generés un interès comú i justificqués l'acció i la mobilització col·lectiva.⁴¹ Les seccions i la Federació no tan sols eren espais de sociabilitat, sinó també de mobilització que permetien als boters passar del «voler» participar al «poder» participar. Les divergències venien a l'hora de passar a l'acció, ja que s'havia de triar entre un repertori d'accions col·lectives possibles (vagues, boicots, negociació, resistències diverses, solidaritat...) i no sempre hi havia acord. Les divergències eren provocades per la diversitat de realitats en què vivien i treballaven els boters: socioeconòmiques, d'aprenentatge social, de consciència col·lectiva... Igual que passava arreu d'Europa (Thompson 1977; Tilly 1986 i 2009).

40. Vegeu Oberschall (1973); McAdam, McCarthy i Zald (1999); Tarrow (1997); Pérez Ledesma (1993).

41. Vegeu Melucci (1976 i 1985).

Bibliografia

- ABAD DE SANTILLÁN, Diego (1968). *Historia del movimiento obrero español*. Vol. 1. *De los orígenes a la restauración borbónica*. Madrid: ZYX.
- AIXELÀ, Coia (1995). «El gremio de los boteros de la ciudad de Reus (1768-1825)». Dins Diversos Autors. *Món Mediterrani. Jornades sobre viticultura de la Conca Mediterrània*. Barcelona: PUB, p. 546-551.
- ÁLVAREZ JUNCO, José (1976). *La ideología política del anarquismo español*. Madrid: Siglo XXI.
- ÁLVAREZ JUNCO, José; PÉREZ LEDESMA, Manuel (1982). «Historia del movimiento obrero. ¿Una segunda ruptura?», *Revista de Occidente* núm. 12, p. 19-41.
- ANGUERA, Pere (1985). «Els boters d'Altafulla. Nota de lectura», *Estudis Altafullencs* núm. 9, p. 89-91.
- ANGUERA, Pere; ARNABAT, Albert; MUIÑOS, Maria; Tous, Jordi (2003). *Història de Reus*. Vol. 3. *Una societat en ebullició, 1800-1923*. Reus: Ajuntament de Reus.
- ARBEOLA, Víctor M. (1970). «La prensa obrera en España (1869-1899)», *Revista de Trabajo* núm. 30, p. 127-147.
- (ed.) (1972a). *Congreso Obrero Español*. Barañain: Zero ZYX.
- (1972b). «La prensa obrera en Barcelona (1882-1923)», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* núm. VIII, p. 119-138.
- ARCO, Luis del (1908). *El periodismo en Tarragona. Ensayo histórico-bibliográfico*. Tarragona: F. Arís e hijo.
- ARNABAT, Ramon (1992a). *Els treballadors de Vilafranca el darrer terç del segle XIX*. Vilafranca del Penedès: Museu de Vilafranca.
- (1992b). «El sindicalisme de sector durant la Restauració. La Federación de Oficiales Tonereros de la Región Española (1871-1904)». Dins Diversos autors. *Catalunya i la Restauració (1875-1923). Actes del Congrés Internacional*. Manresa: CEB, p. 223-242.
- (2003). «Expansió vinícola i conflictivitat social: el moviment obrer (1870-1936)». Dins Josep COLOMÉ (coord.). *De l'aiguardent al cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf*. Vilafranca del Penedès: El 3 de vuit, p. 257-278.
- (2014). «Conscientes, enérgicos y pensadores: sociabilidad, sindicalismo y movilización de los toneleros españoles». Dins Ramon ARNABAT i Montserrat DUCH (ed.), *Historia de la sociabilidad contemporània. Del asociacionismo a las redes sociales*, València, PUV, p.69-102.
- ARNABAT, Albert (1992a). *Moviments socials a Reus, 1808-1874: dels motins populars al sindicalisme obrer*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- (1992b). «L'Associació Internacional de Treballadors a Reus en els primers anys de la Restauració (1874-1881)». Dins Diversos autors. *Catalunya i la Restauració (1875-1923). Actes del Congrés Internacional*. Manresa: CEB, p. 243-249.
- (2000). *Obrers a Reus: classes populars urbanes sota la Restauració (1874-1881)*. Reus: Edicions del Centre de Lectura.
- BARNOSSELL, Genís (1999). *Orígens del sindicalisme català*. Vic: Eumo.

- BENET, Josep; MARTÍ, Casimir (1976). *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista*. 2 vol., Barcelona: Curial.
- BUESO, Alfredo (1976). *Recuerdos de un cenetista*. Vol. 1, Barcelona: Ariel.
- CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (coord.) (2005). *Estadísticas históricas de España: siglos XIX y XX*. Madrid: BBVA.
- CASTILLO, Santiago (1990). «Spain». Dins Marcel van der Linden i Jürgen Rojahn. *The Formation of Labour Movements, 1870-1914: An International Perspective*. Washington: Library of Congress, p. 209-240.
- COLOMÉ, Josep (1987). *L'evolució vinícola de l'Alt Penedès al darrer terç del segle XIX*. Vilafranca del Penedès: Museu de Vilafranca.
- CHUST, Manuel (ed.) (2003). *La pluma y el yunque: El socialismo en la historia valenciana*. València: PUV.
- FORT, Jaume (1930). *Anales de Reus desde 1860 hasta nuestros días*. Vol. VI, Reus: Imp. de Celestino Ferrando.
- GABRIEL, Pere (1981). «Classe obrera i sindicalisme a Catalunya, 1903-1920». 3 vol. (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1985). «Algunes notes sobre la implantació sindical de socialistes i anarquistes a Catalunya, abans dels anys de la Primera Guerra Mundial». Dins Diversos autors. *Industrialización y nacionalismo: análisis comparativo*. Bellaterra: UAB, p. 555-568.
- (1988). «Historiografía reciente sobre el anarquismo y el sindicalismo en España, 1870-1923», *Historia Social* núm. 1, p. 45-54.
- (1999). «Republicanismo popular, socialismo, anarquismo y cultura política obrera en España (1860-1914)». Dins Javier PANIAGUA, José A. PIQUERAS i Vicenç SANZ (ed.). *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: UNED, p. 211-222.
- GARRABOU, Ramon (1975). «La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme», *Recerques* núm. 5, p. 163-216.
- GARRABOU, Ramon; MANERA, Carles; VALLS-JUNYENT, Francesc (2006). «La mercantilització dels sistemes agraris». Dins Emili GIRALT (dir). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. IV. Segles XIX-XX. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, p. 251-304.
- GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep; COLOMÉ, Josep (1991). «Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya 1818-1936)», *Recerques* núm. 24, p. 23-54.
- GEARY, Dick (1984). *European labour protest, 1848-1939*. Londres: Methuen.
- GUILLAUME, James (1985). *L'Internationale. Documents et Souvenirs, 1864-1878*. Vol. IV, París: Lebovici.
- HERAS, Pedro A. (1992). «Protección mutua y economía en la Tarragona del siglo XIX: la Hermandad de Cuberos», *Relacions Socio-laborals* núm. 2, p. 117-135.
- (1995). «La hermandad de cuberos San Luis Obispo de Tarragona entre 1817-1891». Dins Diversos autors. *Món Mediterrani. Jornades sobre viticultura de la Conca Mediterrània*. Barcelona: PUB, p. 264-269.
- HOBBSAWM, Eric J. (1975). «Història del treball i ideologia», *Recerques* núm. 5, p. 7-20.
- (1979). *Trabajadores: estudios de historia de la clase obrera*. Barcelona: Crítica.
- (1989). *El mundo del trabajo: Estudios históricos sobre la formación y evolución de la clase obrera*. Barcelona: Crítica.

- HUERTAS CLAVERIA, Josep Maria (1982). *Obrers a Catalunya*. Barcelona: L'Avenç.
- IGLÉSIA, Josep (1968). *La crisi agrària de 1879 a 1900. La filloxera a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES (1905). *Estadística de la Asociación Obrera en 1.º de Noviembre de 1904*. Madrid: Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- IZARD, Miquel (1973). *Revolució industrial i obrerisme. Les Tres Classes de Vapor (1869-1913)*. Barcelona: Crítica.
- JONES, Gareth Stedman (1989). *Lenguajes de clase: Estudios sobre la historia de la clase obrera inglesa*. Madrid: Siglo XXI.
- (1993). «El proceso de la configuración histórica de la clase obrera y su conciencia històrica», *Historia Social*, núm.17, p. 115-129.
- LIDA, Clara E. (1973). *Antecedentes y desarrollo del movimiento obrero español (1835-1888)*. Madrid: Siglo XXI.
- LINDEN, Marcel van der; ROJAHN, Jürgen (1990). *The Formation of Labour Movements, 1870-1914: An International Perspective*. Washington: Library of Congress.
- LORENZO, Anselmo (1947). *El proletariado militante. Memorias de un internacional*. Tolosa de Llenguadoc: Editorial del Movimiento Libertario Español, CNT.
- MADRID, Francisco (1989). «La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil». (Tesi doctoral). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MARTÍN RAMOS, José Luis (ed.) (2008). *Historia de la UGT*. Vol. 2. *Entre la revolución y el reformismo, 1914-1931*. Madrid: Siglo XXI.
- MARTÍNEZ DE SAS, María Teresa (ed.) (1972-1978). *Cartas, comunicaciones y circulares de la Comisión federal de la Región Española*. Vol. 3-6, Barcelona: PUB.
- MARTÍNEZ DE SAS, María Teresa; PAGÈS, Pelai (coord.) (2000). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: PUB.
- MASANELL, Antoni (1985). «Notícia sobre els boters vilafranquins», *Miscel·lània Penedesenca* núm.viii, p. 199-236.
- MCADAM, Doug; MCCARTHY, John; ZALD, Mayer N. (ed.) (1999). *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Istmo.
- MEES, Ludger; NAGEL, Klaus-Jürgen; PUHLE, Hans-Jürgen (2005). *Kampf um den Wein: Modernisierung und Interessenpolitik im spanischen Weinbau: Rioja, Navarra und Katalonien 1860-1940*. Viena: Verlag für Geschichte und Politik; Munic: Oldenbourg, 2005.
- MELUCCI, Alberto (ed.) (1976). *Movimenti di rivolta teorie e forme dell'azione collettiva*. Milà: Etas Libri.
- (1985). «The Symbolic Challenge of Contemporary Movements», *Social Research* vol. 52, núm. 4.
- NAVARRO, Emilio (1915). *Historia crítica de los hombres del republicanismo catalán en la última década (1905-1914)*. Barcelona: Ortega y Artís.
- NETTLAU, Max (1966). *La Première Internationale en Espagne*. Dordrecht: Reidel Publishing.
- OBERSCHALL, Anthony (1973). *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs, Nova Jersey: Prentice-Hall.
- OLAYA, Francisco (1994). *Historia del movimiento obrero español (siglo XIX)*. Madrid: Madre Tierra.

- PÉREZ LEDESMA, Manuel (1988-1989). «Historia del movimiento obrero. Viejas fuentes, nueva metodología», *Studia Histórica. Historia Contemporánea* vol. VI-VII, p. 7-15.
- (1993). «Cuando lleguen los días de la cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)». Dins M. MONTARI i altres. *Problemas actuales de la Historia*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 141-187.
- PIQUERAS, José A. (1999). «Trabajo artesano, industria y cultura radical en la época de la Primera Internacional». Dins Javier PANIAGUA, José A. PIQUERAS i Vicenç SANZ (ed.). *Cultura social y política en el mundo del Trabajo*. València: UNED.
- PLANAS, Jordi (2003). «La crisi del sector vitivinícola i el moviment associatiu agrari, 1876-1912». Dins Josep COLOMÉ (COORD.). *De l'aiguardent al cava. El procés d'especialització vitivinícola a les comarques del Penedès-Garraf*. Vilafranca del Penedès: El 3 de vuit, p. 239-256.
- PRADAS ANDREU, Jordi (1989-1990). «Un sector preindustrial en crisi. El ram de la boteria». Dins Diversos autors. *Història urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Vol. 1, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 351-366.
- (2010). *La premsa a Sant Martí de Provençals: 1872-1897*. <http://www.pradas.org/Prensa.pdf>
- PUJOL ANDREU, Josep (1984). «La crisi de sobreproducció al sector vitivinícola català, 1892-1935», *Recerques* núm. 15, p. 57-78.
- RAVENTÓS, Manuel (1987). *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*. Barcelona: Crítica.
- ROMERO MARÍN, Juanjo (2005). *La construcción de la cultura del oficio durante la industrialización. Barcelona (1814-1860)*. Barcelona: Icaria.
- ROMEU OLLÉ, Josep M. (1973). *El moviment obrer a Catalunya, 1840-1843*. Barcelona: Nova Terra.
- SASTRE, Manuel (1906). *Las huelgas en Barcelona y sus resultados durante el año 1905*. Barcelona: La Hormiga de Oro.
- SECO SERRANO, Carlos (ed.) (1969). *Actas de los Consejos y Comisión Federal de la Región Española*. 2 vol., Barcelona: PUB.
- (1970-1971). *Cartas, comunicaciones y circulares de la Comisión federal de la Región Española*. Vol. 1-2, Barcelona: PUB.
- SMITH, Angel (1990). «Industry, Labour and Politics in Catalonia, 1897-1914» (Tesi doctoral). Londres.
- (1992). «Oficis i formació de classe a Barcelona (1899-1914)». Dins Diversos autors. *Catalunya i la Restauració (1875-1923)*. Actes del Congrés Internacional. Manresa: CEB, p. 349-355.
- (2007). *Anarchism, Revolutions and Reaction. Catalan Labour and the Crisis of the Spanish Estate, 1898-1923*. Amsterdam: Berghann Books.
- SOLÀ, Pere (1998). *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- SOTO, Álvaro (1989). *El trabajo industrial en la España contemporánea (1874-1936)*. Barcelona: Anthropos.
- TARROW, Sidney (1997). *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza Universidad.

- TERMES, Josep (1976). *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*. Barcelona: Anagrama.
- (1977). *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1868-1881)*. Barcelona: Crítica.
- (1991). «La I Internacional i els primers nuclis obrers de Barcelona». Dins Diversos autors. *Tres Jornades sobre moviment obrer a l'Arús*. Barcelona: Associació d'Amics de la Biblioteca Arús, p. 13-20.
- THOMPSON, Edward P. (1977). *La formació històrica de la classe obrera a Anglaterra*. Barcelona: Laia.
- TILLY, Charles (1986). *The Contentious French: Four Centuries of Popular Struggle*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- (2009). *Los movimientos sociales, 1768-2008. Desde sus orígenes a Facebook*. Barcelona: Crítica.
- TRIAS, Juan J.; ELORZA, Antonio (1975). *Federalismo y reforma social en España (1840-1870)*. Madrid: Seminarios y Ediciones.
- VIRELLA, Albert (1977). *Les classes socials, a Vilanova i la Geltrú, el segle XIX*. Barcelona: Dalmau.
- (1978). «De quan Vilanova i la Geltrú era un empori del vi», *Miscel·lània Penedesenca* vol. 1, p. 205-240.
- (1992). *Els anys tristos (1881-1900). Crònica de la decadència de Vilanova i la Geltrú*. Sant Sadurní d'Anoia: Institut d'Estudis Penedesencs.